
ОРФОЕПІЯ ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

УДК 808.3-15:93

М. Л. Микитин-Дружинець

ОРФОЕПІЧНИЙ СТАНДАРТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ІСТОРІЯ ТА РЕАЛІЇ

Праця присвячена проблемі становлення норм вимови голосних української літературної мови у кінці XVIII — 60 р. XIX ст., а також проблемі володіння орфоепічними нормами сьогодні.

Ключові слова: орфоепія, кодифікація, першодруки, рукописи.

The article is dedicated to the problem of the formation of pronunciation norms of the sound correlation of the Ukrainian literary language at the end of the XVIII th century — 60's of the XIX century.

Key words: orphoepics, codification, first-prints, manuscripts.

Володіння орфоепічними нормами на сьогодні — проблема актуальна, адже з усіх норм сучасної української літературної мови найменш засвоєними практично є вимовні. Безперечно, володіння нормами літературної вимови є невід'ємною частиною культури мовлення. Як відомо, орфоепічні норми, як і орфографічні, є загальнообов'язковими, їх повинен дотримуватися кожен, хто говорить по-українськи. Володіння ними полегшує процес спілкування, сприяє швидкому порозумінню людей. Крім того, дотримання орфоепічних норм сприяє опануванню орфографічних, адже в українській мові є чимало слів, написання яких відповідає вимові ([кні́жка] — книжка, [н'і́ж] — ніж). На думку В. Бойка, орфоепічна норма не повинна далеко відходити від правопису, хоч і не треба прагнути до повної відповідності вимови й орфографічної норми [2: 117–118].

Вимовні норми характеризуються великою стійкістю. Кодифікації орфоепічних норм сприяли фундаментальні праці — Курс сучасної української літературної мови // За редакцією ак. Л. А. Булаховського. — Т. 1. (К., 1951); Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика // За загальною редакцією ак. І. К. Білодіда (К., 1969); Ук-

раїнська літературна вимова і наголос: словник-довідник (К., 1973), а також культивування літературної мови на радіо, де працював диктор М. І. Погрібний, автор відомих словників — “Словника наголосів” і “Орфоепічного словника”. Орфоепічні норми подаються у “Русско-украинском орфоэпическом словаре” О. Горпинича (1992), у 2-х томному “Орфоепічному словнику” (К., 2001; 2003).

Найістотніші вимовні риси української літературної мови, що мають історично-національне підґрунтя, сформовані під впливом живого народно розмовного мовлення, розглядалися науковцями у вагомих теоретичних працях, починаючи з II половини XIX ст. Серед таких досліджень праці П. О. Лавровського, О. П. Потебні, П. Г. Житецького, В. О. Науменка, А. Ю. Кримського, І. І. Огієнка, О. Н. Синявського, М. Ф. Наконечного, М. А. Жовтобрюха, П. Д. Тимошенка. Неабияку цінність становлять розвідки сучасного лінгвіста М. М. Фащенко: “Українська орфоепія — теорія і практика”, “Орфоепічні проблеми у вивченні української мови”, “Орфоепія іменникових словоформ”, “Орфоепія дієслівних форм”.

Обґрунтування вимовних норм сучасної літературної мови знаходимо у першодруках та рукописах, писаних фонетичним правописом, тому ставимо своїм завданням простежити відбиття орфоепічних норм голосних за пам’ятками кінця XVIII — середини XIX ст. — “Енеїда” І. П. Котляревського, граматики О. Павловського, твори Г. Квітки-Основ’яненка, альманах “Русалка Дністровая”, словник П. Білецького-Носенка, рукописи Т. Г. Шевченка; твори Марка Вовчка, Олексі Стороженка, Л. Глібова, П. Куліша, надруковані на сторінках журналу “Основа” (1861–1862 рр.).

Перечислені пам’ятки відтворюють процес становлення норм вимови на даному хронологічному зрізі, свідчать про ступінь сформованості кожної літературної норми.

Літера и на місці ненаголошеного [e], що свідчить про вимову ненаголошеного [e] близько до [и], зрідка трапляється у писемних пам’ятках ще з XI ст.: наричеши (Ізб. 1079, 112), на кристѣ (157), оучитилѧ (233) [4: 263]. Літера и на місці ненаголошеного [e] часто зустрічається у пам’ятках пізнішого періоду, зокрема у Євангелії 1283 р.: учитилю, мучитилемъ, у Євангелії Верковича XIV ст.: ожинися; у Крехівському Апостолі 1560 р.: чирвоний [9: 32], у Літописі Величка: канцилярией (31) [4: 263], у “Лексиконі” П. Беринди: чирвоного (468) [10: XXVIII]. Наведені факти свідчать про певне артикуляційно-акустичне зближення [e] з [и], що є нормою сучасної літера-

турної вимови. А. Кримський твердить, що для західноукраїнських пам'яток XVI ст. змішування [е] та [и] є вже епохою [7: 234]. Що ж до пам'яток східноукраїнських, то змішування ненаголошеного [е] та [и] може бути з найповнішою достовірністю констатоване, як зазначає А. А. Москаленко, за документами XVIII ст. [9: 33].

Зрідка простежується фіксація вимови [е] як [и], що передається на письмі літерою и, в “Енеїді” І. П. Котляревського перед наголошеним складом з [і]: минѣ (І: 236), у граматиці О. Павловського перед наголошеним складом з [і], [о]: міні (87), чырвоный (65), в альманасі “Русалка Дністрова” перед наголошеним складом з [і]: минѣ (51), у журналі “Основа”, зокрема у творах: П. Куліша перед наголошеним складом з [і], [и], [о]: минѣ (1862, № 1: 36), пичи (1862, № 1: 62), пиромъ (1861, № 3: 13), Марка Вовчка перед наголошеним складом з [і], [о], [и]: міні (1861, № 3: 5), чирвонимъ (1862, № 1: 91), відчипив (1862, № 1: 91), Леоніда Глібова: міні (1861, № 7: 113). У переважній більшості прикладів засвідчено вживання літери и на позначення ненаголошеного [е] у словнику П. Білецького-Носенка перед наголошеним складом з [и], [і], [а], [о]: ливиця (208), видмідь (76), висняний (79), чырвоный (390). І досить часто ця вимовна особливість представлена у рукописах Т. Г. Шевченка: перед складом з [у], [и], а також [а], [о], [е], де для сучасної орфоепії характерне не сильне наближення: систру (І: 36), тыличку (І: 16), кошиня (І: 26), ришотки (І: 37), тиче (ІІ: 174); ненаголошений [е] наближається до [и] у префіксах: ныначе (І: 44, ІІ: 6), у коренях дієслів: захибече (ІІ: 132), литять (ІІ: 214), у коренях прикметників: невилыку (ІІ: 12), у суфіксі -ен- іменників, дієприкметників: сорочиня (ІІ: 259), замучине (І: 104), у суфіксі -ечк-іменників; ричички (І: 216), у закінченні дієслів ІІ особи однини: незнатимишъ (І: 6)

Ненаголошений голосний [е] майже завжди вимовляється із наближенням до [и], але ступінь такого наближення різний. Ненаголошений [е], на думку Н. І. Тоцької, вимовляється як [и^е] перед складом з наголошеними [і], [у]: [ни^ес'імо], [ни^ес'у], як [и] перед складом з наголошеним [и]: [виді] [3: 117]. Між м'якими приголосними ненаголошений [е] наближається до [і]: [окра́је^іц'] (окраєць). Ця норма вимови фіксується у творах Марка Вовчка: заіць (1862, № 1: 103), надрукованих на сторінках журналу “Основа”.

Фіксація букви е на місці ненаголошеного [и], що свідчить про відповідну вимову ненаголошеного [и], зрідка трапляється у пам'ятці “Слово о полку Ігоревім”: Володимерь (9), у Виголексинському збір-

нику XII–XIII ст.: преде ревы (5) [15: 98], у Київському Псалтирі XIV ст.: блговолєнєємъ (71) [11: 15]. Особливо часто це явище трапляється у пам'ятках XV–XVIII ст.: нашіми (Богд. XV, I, 290), ожєвали (294), Нєкита (II, 116), чєсло (Оп. Черк. з 1552, АЮЗР, VII, I, 72), сидить (ОП, Київ., з., 119), цєбули (АЖ., 1584, 77), метрополита (Пер. 33), Чегерин (АПГУ, II, 30), прєзначаєть (К. 3., к. XVII — п. XVIII ст., 298) [4: 263].

Традиція передачі ненаголошеного [и] літерою е зрідка простежується в “Енеїді” І. Котляревського перед складом з наголошеними [а], [и]: умераю (V: 46), помелився (VI: 19), у граматиці О. Павловського перед наголошеним складом з [и]: шепшина (74), в альманасі “Русалка Дністрова” перед складом з наголошеними [о], [а]: лебонь (27), забирає (113), у словнику П. Білецького-Носенка перед наголошеним складом з [а], [и], [е]: вешнякъ (74), шепшина (397), веделка (76), у журналі “Основа”, зокрема у творах П. Куліша у префіксі пре-, у корені -мир-, флексії -имо: прекладає (1861, № 11–12: 1), Владимера (1861, № 10: 92), задзвонемо (1862, № 1: 19), у творах Марка Вовчка: сидівъ, сиділа, сидіти, у творах О. Стороженка: шепшина (1861, № 2: 18), зъ прогалєнами (1861, № 2: 16), у творах Л. Глібова у коренях дієслів -бир-, -пир-: уберайтесь (1861, № 4: 60), наперали (1862, № 7: 62), у прислівниках лебонь (1861, № 6: 23), лєше (1862, № 3: 43). І досить часто ця вимовна особливість передається у рукописах Т. Г. Шевченка: у префіксі при- предолыни (II: 148); у коренях іменників, прикметників, дієслів — Чегирині (I: 341) вешневый (II: 39), розлєли (II: 48); у суфіксах -учи, -ючи, -ячи, -вши дієприслівників — йдуче (II: 121), лягающе (II: 121), незводяче (II: 113), сказавше (II: 139); у закінченні дієслів III ос. одн. майбутнього часу — лазитеме (II: 69); у кінці прислівників — николє (II: 107), всюдє (II: 110).

Згідно із сучасними нормами вимови, ненаголошений [и] сильніше наближається до [е] перед складом з наголошеними [а], [е]: [пє"сáти], [пє"сémна] (писати, писемна); при швидкому темпі мовлення перед складом з наголошеним [е] ненаголошений [и] вимовляється як [е]: [мєнэ] (мине).

Ненаголошені [е], [и] вимовляються без наближень у сильній позиції. На думку В. В. Горпинича, звук [е] вимовляється виразно в ненаголошених закінченнях називного відмінка іменників, прикметників, порядкових числівників, займенників, дієприкметників середнього роду, а також в особових закінченнях дієслів: [пóлє], [тéплє], [пéрше], [нáше], [пíсанє], [пíше], [клíче]; давального і

орудного відмінків іменників: [krájev'í], [sérцем]. Ненаголошений звук [и] вимовляється виразно в ненаголошеному кінцевому відкритому складі [свобóди]; у закритому складі відмінкових і особових закінчень: [дóбрих], [кóсиш], у відкритому складі інфінітивного суфікса -ти: [чи́тати]; перед [й] в кінці слова [жwáвий]; у закінченні -и форми 2-ї особи однини наказового способу дієслів І дієвідміни [ví їди] [3: 118].

Літера у на місці ненаголошеного [о] зрідка наявна в пам'ятках XI–XIII ст.: у Святославовому збірнику 1073 р. — оучистивъшесѧ (38), у Євангелії Галицькій 1283 р. — убрѣтоша [4: 298]. Ця риса стає виразною з XIV ст.: Євангеліє Верковича — свуему, грамота № 5 Розова — унукумъ [9: 30], “Лексикон” Памви Беринди — протуру [10: XXVIII], твори Г. Сковороди — кузуб, сумнительно [5: 42].

Дуже рідко у пам'ятках нової української літературної мови фіксується у на місці ненаголошеного [о]. Це засвідчено єдиним прикладом зузуля (II: 111) у рукописах “Більшої книжки” Т. Г. Шевченка; прикладами унучка (1861, № 11: 59), унуки (1862, № 2: 12) у творах О. Стороженка; унучечку (1862, № 1: 28) у творах Марка Вовчка.

Ненаголошений звук [о] перед складом з наголошеними [у], [і] в основі слова наближається до [у]: [коʷжух], [коʷп'ійка]. При дуже швидкій вимові ненаголошений [о] перед складом з наголошеним [у] може вимовлятися як [у°]: [гу°лубка]. Однак перед складом з наголошеними [у], [і], що належать до закінчення, на думку М. Жовтобрюха, ненаголошений [о] якісно не змінюється [моју́], [рос'і́] [3: 118].

Усі наголошені голосні звуки у сучасній українській літературній мові вимовляються чітко: [клен], [јалі́на], [бузо́к], [а́йстра], [гоʷр'і́х], [кушч́]. Тільки початковий наголошений [і] вимовляється з наближенням до [и] чи навіть змінюється на [и] з наближенням до [і]: [і́нод'і́], [і́нший] (іноді́, інший́). Цю норму вимови орфографічно закріпив Б. Грінченко, надрукувавши у “Словарі української мови” (1907–1909) з початковою літерою и велику групу загальних назв: идол, ижиця, икати [3: 117].

Буква и на місці наголошеного [і] фіксується тільки в одному дослідженому джерелі — у творах Г. Квітки-Основ'яненка: инколи (143) (“Щире серце”), иноді (205), инший (194) (“Підбрехач”).

Проаналізований фактичний матеріал свідчить, що кожна орфоепічна норма має свою історію, своє коріння. Як бачимо, норми вимови виробилися досить виразно уже в II половині XIX ст. і фіксуються у першодруках і рукописах, написаних фонетичним правописом. Без-

перечно, на формування орфоепічних норм впливало живе народне мовлення, а також традиційна орфографія.

Природні носії ненаголошений [и] вимовляють з призвук до [e], ненаголошений [e] — з призвук до [и]. Не дотримуються мовці, за нашим експериментом, вимови ненаголошеного [o] як [oʲ] перед складом з наголошеним [i], вимови ненаголошеного [e] як [eʲ] в позиції між м'якими, вимови початкового наголошеного [i] як [iʲ]. Переважно респонденти опираються на написання і помилки допускають через відсутність знань теоретичних.

Тому проблема володіння орфоепічними нормами на сьогодні серйозна й актуальна. Вироблення нормативного усного мовлення забезпечить “Орфоепічний стандарт української мови” — чіткі правила вимови голосних, приголосних, звукосполук, а також бездоганне володіння орфоепічними нормами вчителями-словесниками.

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підготовка до видання В. В. Німчука // Відп. ред. К. К. Цілуйко. — К.: Наук. думка, 1996.
2. Бойко В. Проблема орфоепії української мови // Мовознавство. — 1937. — № 11.
3. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія. — К.: ВЦ “Академія”, 2006.
4. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. — К.: Наук. думка, 1979.
5. Кобилянський Б. Лекції з курсу “Історія української літературної мови”. — Львів, 1965.
6. Котляревский И. Енеида на малороссійскій языкъ перелиціюванная И. Котляревскимъ. — Ч. 1-3 // Иждивеніємъ М. Парпуры. — СПб., 1978.
7. Крымскій А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. — М.: Просвѣта, 1907. — Т. 1. — Вып. 1.
8. Малороссійскія повѣсти рассказанные Грицькомъ Основьяненкомъ подъ редакцію А. А. Потебни. — Харьковъ, 1887. — Том I.
9. Москаленко А. А. Історична фонетика давньороської і української мови. — Одеса, 1960.
10. Німчук В. В. Памво Беринда і його “Лексіконъ славеноросскій и именъ Тлькованіє // Лексикон славеноросський Памви Беринди. — К., 1961.
11. Німчук В. В. Українська мова в Київському псалтирі 1397 р. // Мовознавство. — 1993. — № 5.
12. Основа: Южно-русскій літературно-учений вѣстникъ. — СПб., 1861—1862.
13. Павловскій О. Грамматика малороссійскаго нарѣчія. — СПб., 1818.

14. Русалка Дністрова. Фотокопія з видання 1837 р. — К.: Держлітвидав, 1950.

15. Соболевский А. Очерки изъ истории русского языка. — Б. м. и. Б. и., 1884.

16. Шевченко Т. Г. Більша книжка. Автографи поезій 1847—1860 рр. — К.: Наук. думка, 1989.

17. Шевченко Т. Г. Мала книжка. Автографи поезій 1847—1850 рр. — К.: Наук. думка, 1989.